

PÁZMÁNY PRÉDIKÁCIÓI ÉS A TRIDENTINUM

BITSKEY ISTVÁN

A Concilium Tridentinum határozatainak kihirdetése Magyarországon számos nehézségbe ütközött.¹ A szétdarabolt országban csak a Habsburg király uralma alatti területen mutatkozott erre elvi lehetőség, egyházszerkezési szempontból azonban ez a régió is nehezen kezelhetőnek bizonyult, mivel lakossága etnikai, anyanyelvi és felekezeti szempontból köztudottan igen sokszínű volt.² Népeességét magyarok, németek, szlovákok, horvátok jelentették, a lakosok többsége pedig a 16. század közepe óta a reformáció valamelyik ágához csatlakozott. Sok volt a felekezeti bizonytalanság, gyakori volt a konverzió, mindez katolikus paphiánnyal párosult, a plébánosok egyházfegyelme meglazult, erősen megcsappant a szerzetesek és kolostorok száma, a katolikusok kisebbségben maradtak. Ebben a helyzetben kellett volna Oláh Miklós esztergomi érseknek a Concilium dekrétumait kihirdetnie és azoknak érvényt szereznie. A körülményeket tekintve érthető, hogy ez a törekvése nem járhatott sikerrel.³ Tartományi zsinatot (concilium provinciale) nem sikerült szerveznie, csupán kivételnek tekinthető, hogy a győri és zágrábi püspökségben sor került egyházmegyei zsinat (sinodus diocesanus) tartására és a trienti intézkedések kihirdetésére.⁴ Valójában csak nagy késéssel, a 17. században sikerült a Tridentinum határozatait Magyarországon közzétenni és azoknak Pázmány Péter

¹ Erről újabb alapos áttekintés: KOLLER Alexander, „*Circondato da turchi et heretici*”. *Il Regno d’Ungheria nel Cinquecento visto dai nunzi pontifici = Gli Archivi della Santa Sede e il Regno d’Ungheria (secc. 15–20): In memoriam Lajos Pásztor*, a cura di Gaetano PLATANIA, Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, Budapest–Roma, 2008, 23–33, itt: 29. Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem OTKA K 101 840. sz. projekt keretében készült. Olasz nyelvű változata elhangzott a *Lingue e testi delle Riforme Cattoliche in Europa e nelle Americhe secc. XVI–XXI c.* konferencián Nápolyban, 2010. nov. 5-én.

² BAK János, *Linguistic Pluralism in Medieval Hungary = The Culture of Christendom: essays in medieval history of commemoration of Denis L.T. Bethell*, ed. Marc A. MEYER, London, Hambledon Press, 1993, 269–279.

³ FAZEKAS István, *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyve*, Bp., 1998, 154–165; Uó, *Miklós Oláhs Reformbestrebungen in der Erzdiözese Gran zwischen 1553 und 1558 = Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, ed. Martina FUCHS, Teréz OBORNI, Gábor ÚJVÁRY, Münster, 2007 (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 5), 163–178.

⁴ KOLTAI András, *A győri egyházmegye 1579. évi szombathegyi zsinata*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum, VII, 1995, 41–60.

érsek intézkedései következtében fokozatosan, szívós erőfeszítések révén érvényt szerezni.⁵

Lengyelországban ez már jóval korábban megtörtént: 1564-ben mind az utolsó Jagello király, II. Zsigmond Ágost (1520–1572), mind pedig a lwowi érsekség tartományi zsinata elfogadta a tridenti határozatok követéséről szóló dekrétumot. Ezt követően, 1577-ben a Varsótól délre fekvő Piotrków Trybunalski városában tartott zsinaton az összes lengyel püspökség elfogadta a Tridentinumot, s ettől kezdve fokozatosan erősödött a katolicizmus a multikonfeszionális lengyel és litván területeken.⁶ Ezzel szemben a Magyar Királyságban jóval erősebb volt a protestantizmus, a katolikus egyházi vezetés energiáit jórészt a heterodoxiával történő politikai és irodalmi polémia kötötte le, belső megújítására tett kísérletei kevés eredményt hoztak. Az újabb egyháztörténeti kutatásokból kitűnik, hogy csak a 17. század második évtizedétől tudott a magyar klérus – a Jézus Társaság vezetésével – nagyobb figyelmet fordítani a belső reformokra, a tridenti szellemű normák foganatosítására. Pázmány Péternek ebben a folyamatban játszott vezető szerepéről bőszeges szakirodalom értekezett a 19. század vége óta, újabban pedig a Hargittay Emil által vezetett piliscsabai kutatócsoport kiadványaiból szisztematikusan is kibontakozik a pázmányi rekatolizációs tevékenység kutatástörténete.⁷ Az érsek egyházlátogatási jegyzőkönyvei tanúsítják, hogy nagy gondot fordított a katolikus intézményrendszer újjászervezésére, s az is közismert, hogy a Rómával történő kapcsolatokat minden téren erősíteni igyekezett.⁸ Ebben a kontextusban bontakozott ki Pázmány írói teljesítménye, amelynek főbb sajátosságait legutóbb Hargittay Emil a kifejezés képszerűségében, a kimunkált szerkesztésmódban és az alkotói tudatosságban jelölte meg.⁹ Megfigyeléseikhez kapcsolódva igyekszünk most áttekinteni ennek az alkotói módszernek az indítékait, inspiráló tényezőit, a Tridentinumhoz visszanyúló előzményeit.

Megújuló retorika

Hubert Jedin monográfiájából jól ismert tény, hogy a katolikus hitszónoklat történetében igen fontos szerepet játszott a Concilium Tridentinum néhány határozata. Az első lépést a püspökök rezidencia-kötelezettségéről hozott dekrétum jelen-

⁵ VANYÓ Tihamér, *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*, Pannonhalma, 1933 (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2), XII; PÉTERFFY Carolus, *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata*, Posonii, II, 1742, 205.

⁶ SAWICKI Jakub, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, VII, Poznan, 1952, 7–38; KAKAREKO Andrzej, *La riforma della vita del clero nella diocesi di Vilna dopo il Concilio di Trento*, Roma, 1996 (Tesi Gregoriana, Serie Diritto Canonico, 6).

⁷ ADONYI Judit–MACZAK Ibolya, *Pázmány Péter bibliográfia 1598–2004*, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

⁸ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1616–1637*, szerk. BEKE Margit, Bp., Prímási Levéltár Kiadványai, 1994 (Strigonium Antiquum, 3), 24–34; TUSOR Péter, *L'Ungheria e il papato tra Riforma Tridentina e guerre turche (1600–1700) = Gli Archivi della Santa Sede...*, i.m., 74–75.

⁹ HARGITTAY Emil, *Pázmány irodalomtörténeti értékei = Állam, egyház és az egyetemalapító Pázmány*, szerk. KIRÁLY Miklós, RÁCZ Lajos, Bp., 2010, 182.

tette, amely szigorúan előírta, hogy a főpapoknak székhelyükön kell tartózkodniok (l'obbligo di residenza, limitare il vagabondaggio del clero, Sessio VI/1-2, XXIII/1 és XXIV/4) és ott rendszeresen prédikálniok kell. Ez utóbbi határozatot a zsinattörténeti kutatás a legjelentősebbek egyikének nevezte.¹⁰ A zsinat többször is foglalkozott az igehirdetés módjával. Először 1546. április 13-án született határozat arról, hogy a prédikációnak teljes egyértelműséggel, világosan kell a patrisztikai tradíciókat követnie, összhangban kell lennie az egyházatyák tanításaival, a hitszónokok a „lelkek halásza” (*piscatores hominum*) legyenek, a hívek morális épülését tartásuk szemük előtt, ne saját dicsőségüket keressék, s a hirdetett erkölcsi normák szerint éljenek.¹¹ A zsinat utolsó szakasza 1563. nov. 11-én megerősítette a főpapok prédikálási kötelezettségét („Praedicationes munus, quod episcoporum praecipuum est...”). Lényegében ezt – mint a katolikus megújulás feltételét – hangoztatta Loyolai Szent Ignác már a Collegium Germanicum alapításakor is.¹² Ezeknek a határozatoknak fokozott jelentőségük volt Európának azokon a területein, ahol a konfesszionális megosztottság volt jellemző, minthogy protestáns részről éppen az isteni szó (*vox divina*), a bibliai tanítás (*verbum Christi*) elhanyagolásával vádolták a katolikusokat. Míg a 16. századi Európában gyors egymásutánban jelentek meg a protestánsok vulgáris nyelvű Biblia-fordításai, addig a Tridentinum továbbra is csak a latin Vulgatát (majd a Vulgata Sixtina-t) tekintette a *Sacra Scriptura* egyedül autentikus változatának.¹³ Ebből az is következett, hogy hitforrásként a szóbeli közvetítés (*fides ex auditu*) továbbra is elsődleges szerepet kapott, míg ezzel szemben a protestantizmus egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a nyomtatott könyvek hatásának. Ez mutatkozott meg a Kárpát-medence nyomdatörténetében is: a 16. század két legnagyobb könyvnyomdáját (Kolozsvárott és Debrecenben) protestánsok alapították és üzemeltették, s ezzel jelentős lépéskönyt tettek szert a katolikus hitvédelemmel, a tridenti szellemű megújulási törekvésekkel szemben.

A Jézus Társasága hamar felismerte, hogy az élőszóval történő igehirdetés (*eloquentia sacra*) minél hatásosabb módozatnak kidolgozása létkérdés lesz az újjászerveződő katolikus egyház számára, ezért a társaság egységes tanterve, a *Ratio studiorum* már legkorábbi változataiban is nagy súlyt helyezett a retorika oktatására. Bőséges szakirodalom szól már arról, hogy Cypriano Soarius kézikönyve (*De arte rhetorica libri tres*, 1562) minden jezsuita tanintézet kötelező kompendiuma lett, mivel ez a tankönyv sikeresen ötvözte az antik szónoki tradíciókat az új kívá-

¹⁰ JEDIN, Hubert, *Geschichte des Konzils von Trient*, II, Freiburg im Breisgau, 1951, 102; VANYÓ, *i. m.*, XXII; PRODI Paolo, *Il binomio jediniiano „Riforma cattolica e Controriforma” e la storiografia italiana = Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento*, 1980, 85–98; *Il Concilio di Trento e il moderno*, ed. PRODI Paolo, REINHARD Wolfgang, Bologna, Il Mulino, 1996.

¹¹ *Acta genuina SS. Oecumenici Concilii Tridentini*, I, ed. Augustino THEINER, Zagrabiae, 1874, 92.

¹² WALTER Peter, *Die Gründungen des Collegium Germanicum et Hungaricum: Etappen der Kollegsgeschichte = Korrespondenzblatt: Jubileumsausgabe zum 450jährigen Bestehen des CGH*, Roma, 2002, 86–113, itt: 99.

¹³ JULIA Dominique, *Lecture e Controriforma = Storia della lettura nel mondo occidentale*, a cura di Guilelmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Roma–Bari, Laterza, 1995, 278–279.

nalmakkal, a katolikus restauráció céljaival.¹⁴ Soarius retorikája – miként Bartók István megállapítja – „jól példázta a barokk formakultuszt, a barokk retorika elocutio-központúságát”.¹⁵

A gimnáziumokban megalapozott retorikai tudásra épültek a 17. században a katolikus egyházi szónoklattanok, az *orator christianus* különféle kézikönyvei, amelyek latinul készültek ugyan, de a vulgáris nyelvű prédikációk ezeknek az utasításait követték, így váltak ezek az anyanyelvű irodalmi fejlődés inspirátoraivá.¹⁶ Ez a folyamat figyelhető meg Pázmány szövegeinek kifermálódásában is, így vált prédikációgyűjteménye a poszttridentinus katolikus megújulás legmagasabb szintű magyar irodalmi teljesítményévé.

„ilyen szókkal magyarázza a Tridentomi Gyölekezet”

A szakirodalom már eddig is bőségesen értekezett arról, hogy Pázmány beszédeiben a polemizálás, az interkonfeszionális viták helyett a katolikus teológiai alapokra épülő morális tanítás (*docere*), valamint a tettekre serkentés, a megindítás (*movere*) elve egyensúlyban jelent meg. A Szentháromsághoz címzett dedikációjában ezt világosan kimondja: „írásommal mutogatom mindennek, hová kell igyekezetinek célját, lövöldözése tárgyát fordítani”, majd lejjebb hozzáteszi: „amire másokat oktatok, azt erkölcsömmel kövessem”.¹⁷ Ez az erős erkölcsstani irányultság az egyik újdonsága Pázmány beszédeinek, s ezt első renden a zsinat határozataira hivatkozva hangsúlyozza. A keresztény prédikátorokat többek között arra inti kötete előszavában, hogy „a tridentomi közönséges gyölekezet rendelése-szerént, azokra tanítsák a kösséget, amiket szükséges tudni”.¹⁸ Már korábban, a *Kalauz*ban is a concilium álláspontjáról polemizált, számára – mint arra újabban Szabó Ferenc méltán figyelmeztet – „mindenekelőtt a trentói zsinat tanítása volt az irányadó”, egyes helyeken (pl. a *Kalauz* XII. könyvében) különösen is gyakran idézi az egyes sessiók fejezeteit.¹⁹ Érthető, hogy a falusi papokat – éppen az ő számukra mintául ajánlott beszédekben – a „tridentomi” szellem követésére ösztönzi. Ez egyrészt a hittételek világos értelmezését jelentette, másrészt a hitélet szabályozását, az „erkölcsök jobbítása” iránti elkötelezettséget foglalta magába.

¹⁴ BAUER Barbara, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt/M. – Bern – New York, 1986, 167.

¹⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 111.

¹⁶ LIBRANDI Rita, *L’italiano nella comunicazione della Chiesa e nella diffusione della cultura religiosa = Storia della lingua italiana*, I, (*I luoghi della codificazione*), Torino, 1993, 335–381; BURKE Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, UP, 2004, 61–81.

¹⁷ *Pázmány Péter Összes Munkái*, kiad. KANYORSZKY György VI, Bp., 1903, XIX (a továbbiakban: *PPÖM*).

¹⁸ *Uo.*, XXXIV.

¹⁹ SZABÓ Ferenc, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L’Harmattan, 2012 (Jezsuita Könyvek – Isten és Tudomány; Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 11), 73.

Mindennek megfelelően a régió lakossága körében leginkább elterjedt bűnökről külön prédikációk szólnak, így pl. a gyilkosságról és haragról, a részegeskedésről, a hitszegésről és a kevélységről. Ezeknek ellenpontjaként a legfontosabb erények is témái között szerepelnek, így többek között a felebaráti szeretet, a mértékletesség, az igaz bűnbánat. Egy-egy alkalommal a keresztény leányok, ill. a keresztény fiúk neveléséhez ad gyakorlati tanácsokat. Kezdeményezte a *Patrona Hungariae* eszméjének újraélesztését is, amely a magyarországi katolikus restauráció egyik vezérgondolata lett a 17. és 18. század folyamán.²⁰ Emellett azonban a gyönyörködtetés, a „hímes szavak” tudatos keresése, a retorikai lehetőségek kiaknázása (*delectare*) is kiemelt szerepet játszott szövegalkotó műgondjában. Prédikációit a katolikus (főként jezsuita) retorikai kézikönyvek szabályai szerint szerkesztette, a szónoklattani figurákat azonban saját anyanyelvi invenciójával alkotta meg, miként arról korábban már többször értekezett a szakirodalom.²¹

„sok írások tengeréből egybeszedni...”

A prédikációskötet további jellemzője, hogy szerzője a korabeli átlagnál jóval több idézettel formálja ki szövegét s a lapszéleken pontos hivatkozások jelzik forrásait. Latin idézeteit saját fordításában magyarul is visszaadja és interpretálja. Magától értetődik, hogy citátumai között első helyen a Biblia szerepel, annak valamennyi könyve, de legtöbbször a *Liber psalmorum*, ami a prédikációk stílusának helyenkénti líraiságát mutatja. Az érzelmekre kívánt ezzel hatni, a latin zsoltáridézeteket értelmező magyar szöveg pedig gyakran tovább fokozza a stílus emelkedettségét, patetikus tónusát, végső soron: barokk jellegét. A szöveg biblicizmusa egyben válasz is volt a protestáns vádakra: a katolicizmus Szentírás-tiszteletét kellett illusztrálnia. A Biblia az ő számára „világos fáklya”, amely gondolatmenetét vezérli. Ekkorra már rendelkezésre állt a jezsuita Káldi György által kiadott teljes magyar katolikus Biblia-fordítás (1626),²² amelynek egyik lektora éppen Pázmány volt, ennek ellenére az érsek mégis a latin textust idézi és mindig saját szavaival adja vissza a magyar jelentést. Ez arra mutat, hogy prédikációinak befogadó közössége számára

²⁰ TUSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa = Uók., Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., 2002, 11–54 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151). Németül: *Marianische Landespatrone in Europa unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*, Jahrbuch für Volkskunde, 2002, 77–102.

²¹ BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 36–43. Olaszul: *La predicazione: uno dei generi principali della letteratura barocca dell'Europa Centrale = Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 287–304; Uő., *Ekklesiologie und gattungsspezifische Rhetorik in den Schriften des Erzbischofs Peter Pázmány = Textualität und Rhetorizität*, ed. Kálmán KOVÁCS, Frankfurt am Main usw., 2003 (Debrecener Studien zur Literatur, 10), 36–41.

²² LUKÁCS LÁSZLÓ, *Káldi György, a Biblia-fordító*, Katholikus Szemle, 1955, 129–133; *Humanistes du Bassin des Carpates*, I, *Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István MONOK et Edina ZVARA avec la collab. d'Eva MARZA, Brepols, Turnhout (Belgium), 2007 (Europa Humanistica, 5), 274–347.

igyekezett minél világosabbá tenni és az adott célnak megfelelően adaptálni a szentírási szöveget. Még a Káldi-féle átültetés fordítói megoldásainál is jobbat igyekezett keresni, elvileg is megfogalmazta, hogy a fordításnak úgy kell hangzania, mintha eredetileg is magyarul íródott volna a szöveg.

A Biblia mellett az egyházatyák és az antikvitás klasszikus szerzői szintén gyakran szerepelnek hivatkozott auktorai között. A prédikációkban érthető módon legtöbb az Augustinus-idézetek száma, de a patrisztika többi reprezentánsának bőséges citálása is illusztrálja azt a tridenti szellemű álláspontot, amely szerint a Biblia mellett a posztbiblikus tradíció ugyancsak a keresztény egyház öröksége. Mindez nem akadályozta annak, hogy a klasszikus görög–római irodalomból úgyszintén bőven merítsen, miként másutt már utaltunk rá, 75 antik auktor 120 művére történő citátumot találunk a prédikációgyűjteményben. A „pogány szerzők” közül Arisztotelész és Seneca neve szerepel legtöbbször a kötet lapjain. Mindazt bevonta szövetségeseivel eljárásába, amit elmélyült antikvításkereső a krisztianizálási tendenciával összhangba hozhatott, kivételt csak néhány mű jelentett, így például Heliodorosz Aethiopicája, Epikurosz, Archilokhosz, Ovidius és Terentius néhány szövege, mert bennük szerinte „oly szerelmes dolgok vannak, hogy botránkozást adhatnak az ifjúságnak”.²³

Senecát Pázmány több mint háromszázszor idézi, szinte mindegyik műve szerepel a források között, leggyakrabban a *De ira* és a *De vita beata* c. traktátusa, valamint az episztolák. Ehhez sokféle kivonat állhatott rendelkezésére (*Senecae proverbialia*, *Senecae flores*, *Senecae monita* etc.), egyes prédikációk – a bibliai idézetek mellett – Seneca- és Plutarkhosz-textusokra épülnek, így pl. a haragról szóló beszéd.²⁴ Természetesen a krisztianizált Seneca ebben a kontextusban nem a stoicizmus közvetítője, hanem a Concilium Tridentinum révén újrafogalmazott katolikus morál támogatója, mivel jól áttekinthető fogalmi rendszert adott etikai alapelvek közvetítéséhez. A filozófiai összefüggéseikből kiragadott Seneca-idézetek általános, minden korban alkalmazható morális normákká válhattak, ezeket a lehetőségeket Pázmány jó érzékkel aknázza ki. Minthogy prédikációi Pozsonyban és Nagyszombatban multikonfesszionális közegben hangzottak el, hatékonyságukhoz aligha találhatott volna megfelelőbb auktor a rezignációt és békülékenységet sugalmazó római filozófusnál. Jól ismert tény, hogy Seneca még több évszázadon át kedvelt szerzője a katolikus erkölcsstanító irodalomnak.

A bibliai szöveg és az antikvitás mellett saját korának szerzői is gyakran szerepelnek a prédikációk idézettjei között. Francesco Petrarca, Antonio Bonfini, Justus Lipsius nevei fordulnak elő több esetben is, az egyháztörténelemből vett példák, narratív betétek terén pedig Cesare Baronio a legfőbb forrása, főként *Martyrologiuma*. Protestáns szerzők nevét csak elvétve említi, tudatosan elhatárol-

²³ PPÖM VI, 263.

²⁴ PPÖM VII, 195.

ja prédikációit a felekezeti polémiától, kinyilvánítja, hogy a felekezetközi polémiának a *Kalauz*ban és egyéb vitairataiban van a helye, nem pedig az igehirdetésben. Ezzel példát is mutatott papjainak, akik még gyakran tekintették a prédikációkat a hitvita terepeinek.

Az idézett művek rendkívül széles köre sem jelenti azonban azt, hogy a Tridentinum szellemének követésétől eltávolodott volna, annak határozatait többször szó szerint idézi, így például a bűnös ember megigazulásáról szólva négy pontban sorolja fel a zsinat VI. sessiójának állásfoglalásait, kapcsolódva ezzel korábbi írásaihoz is.²⁵

Arról is gondoskodott Pázmány, hogy a régió szlovák lakossága anyanyelvű prédikációkat hallgathasson: megbízta Nagyszombatban a ferencendi szerzeteseket, hogy vasárnaponként szlovák igehirdetést tartsanak templomukban. Fő művét, a *Kalauzt* szlovák nyelvre is lefordították, sajnálatos, hogy ez kéziratban maradt, így kérdéses, hogy a szlovák nyelv fejlődését mennyiben tudta befolyásolni.

Erudíció és imagináció

A barokk prédikáció újabb műfaj történeti kutatása szerint a képzelet és a tudomány egyaránt fontos szerepet játszott a katolikus restauráció korának újjáalakuló egyházi irodalmában. Számos szöveggel lehetne ezt illusztrálni, ezúttal csak néhány példára utalunk: ez tapasztalható az olasz minta nyomán alkotó győri püspök Lépes Bálint magyar nyelvű szövegeiben csakúgy, mint például a teatinus Paolo Aresi olasz prédikációiban, amelyek a *stile immaginoso* jellegzetességeit mutatják.²⁶ A Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlataira (*Exercitia spiritualia*) visszavezethető érzékletes stílus hatása egyre inkább érezte hatását a jezsuita devóciós szövegekben, s ez a magyar egyházi irodalomban ugyancsak kimutatható.²⁷ Ez az írásmód a metaforák, allegóriák, hasonlatláncolatok, proverbiumok, concettók és számos egyéb retorikai alakzat révén kívánt hatni a befogadókra, a megindítás, megrendítés (*movere, flectere*) elvét tekintette elsődlegesnek.²⁸ „Animis scripsi, non auribus” – írta az érsek a prédikátorokhoz szóló előszavában Seneca 100. episztolájára hivatkozva, s ezzel az erkölcsi hasznosság (*utilitas*), a lelki haszon (*fructus animarum*)

²⁵ PPÖM VII, 378–379. Vö. erről újabban: SZABÓ, *i. m.*, 302–303.

²⁶ TUSKÉS GÁBOR, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, ItK, 1992, 133–151; BITSKEY ISTVÁN, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-Emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, 1994, Bp., 334–343; ARDISINO, Erminia, *Il barocco e il sacro. La predicazione del teatino Paolo Aresi tra letteratura, immagini e scienza*, Città del Vaticano, 2001 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 9).

²⁷ GÁBOR CSILLA, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, 2001 (Csokonai Universitas Könyvtár, 24), 97–109; UŐ., *Catholic devotional literature in seventeenth-century Transylvania = Confessional Identity in East-Central Europe*, ed. MARIA CRĂCIUN, OVIDIU GHITTA, GRAEME MURDOCK, Ashgate, Aldershot, 2002 (St. Andrews Studies in Reformation History), 121–133, itt: 128.

²⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 69.

szolgálatának elsődlegessége mellett állt ki. Ez közismerten ősi prédikációs toposz, de Pázmány új tartalommal tudta azt megtölteni. Mivel prédikációit a magyar papok számára követendő példának szánta, felhívta figyelmüket a Tridentinum állásfoglalásának követésére.²⁹ Az utilitas meghirdetett elvével látszólag ellentétben áll stílusának dekorativitása, ezért hozzáteszi, hogy az unalom elhárítására szükséges a prédikáció élénkítése, exemplumokkal színesítése.

Pázmány prédikatori mentalitásának egyik jellemzője, hogy a nyelv kifejező erejének rendkívüli erőt tulajdonított. A pünkösdi utáni 5. vasárnapi beszéde „a nyelvnek vétekiről” szól, ez látszólag erkölcsstan, valójában nyelvfilozófiai traktátusnak is tekinthető.³⁰ Vezérszólama egy Plutarkhosz-idézet: *Lingua fortuna, lingua daemon*, azaz: a nyelv jó szerencse, de ördög is tud lenni. Ezek a szavak pontosan utalnak nyelvfelfogásának kettősségére: az üdvözülés vagy a kárhozat eszköze egyaránt lehet az emberi nyelv, minden jónak és minden bűnnek egyaránt előidézőjévé válhatnak a kimondott szavak. Szerinte az emberi létnek legfőbb ismérve, a civilizáció történetének fordulópontja volt a nyelv fejlődése. A nyelvről szóló, himnikus szárnyalású laudációja szerint: „A nyelv, ha oktat, tudatlanságtól szabadít; ha énekel, gyönyörködtet; ha dorgál, jobbít; ha biztat, szüvesít; ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönjük, hogy a vad és okatlan módon élő emberek városok társaságába szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a bölcs tudományok terjedtek”.³¹

Teljes tudatossággal szólnak ezek a sorok a nyelvi funkciók sokrétűségéről, az emberi életet meghatározó szerepükről. A továbbiakban ez a fejtegetés a nyelvet anatómiai értelemben is az ember legfontosabb testrészének mondja, itt hivatkozik különböző szentek krónikáira, amelyek a halotti tetemekben épségben maradt nyelvekről szólnak (pl. Paduai Szent Ferenc és Szent Bonaventúra estében). De ezen túl az emberi szónak az üdvtörténetben meghatározó jelentőséget tulajdonított, az *eloquentia sacra* rangját hangoztatta és minden megnyilatkozása – latinul és magyarul egyaránt – a nyelv hatalmát hirdeti. Noha elítélte a „fület viszkedtető beszédet”, az öncélú nyelvi „cifrálkodást”, a „hímes szavak” fölösleges keresését, ő maga bőségesen élt a retorikai alakzatok nyelvi hatáskeltésével. Nem véletlen, hogy protestáns ellenfelei Pázmányt azzal vádolták, hogy szövegeiben „királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságok” vannak, el akarja „ámítani” hallgatóságát. Az ő beszédeiben azonban ez az „ámítás” a kor legmagasabb színvonalú teológiai képzettségén alapult, Roberto Bellarmino hitvédő szintézisének beható ismerete állt mögötte. Prédikációinak struktúrája ezért logikus, világos tudott maradni, a dekoratív nyelvi elemek racionális, neoskolasztikus módszerű gondolatvezetéshez csatlakoztak. Hatásuk, amely a magyar arisztokrácia számos tagjának rekatolizálásához járulhatott hozzá, ebben a kettős-

²⁹ Sessio 5, caput 2 és sessio 24, caput 4: *PPÖM VI*, pag. XXXIV.

³⁰ *PPÖM VII*, 215–231.

³¹ *PPÖM VI*, 218–219.

ségben keresendő: egyfelől a tridenti reformszellem következetes érvényesítése, másfelől a retorikai tradíció jezsuita inspirációjú megújítása vezethetett a prédikációk sikeréhez, a magyarországi katolikus megújulásban betöltött szerepének jelentőségéhez.

Dogmatika és etika

A zsinat utáni magyar nyelvű katolikus prédikációkban az etikai elvek közvetítése játszott elsőrendű szerepet. Magától értetődő, hogy a beszédek szilárd teológiai vázra épültek, a dogmatikus témák pedig a krisztológia vagy az egyháztan területén, az üdvözülésről és megigazulásról szólva teljes egészükben hittani természetűek, s a Tridentinum alapján állnak. De épp az az újdonság Pázmány beszédeiben, hogy a korábbi katolikus szerzőkénél (pl. Telegdi Miklósénál) jóval nagyobb arányú és részletesebb előadású bennük az erkölcsstan, a gyakorlati életvitelre irányuló morális útmutatás. Ez különösen is célszerűnek mutatkozott a protestáns többségű területeken, ahol a különböző felekezetek által egységesen elfogadható erkölcsi normák hirdetése közelíthette egymáshoz az eltérő álláspontokat, tompíthatta az interkonfesszionális konfliktusokat. Az újabb elemzések integráló személyiségnek mutatják Pázmányt, aki ugyan jezsuitaként élesen polemizált a protestánsokkal, viszont érsekként – cselekvési terének bővülésével, módosulásával – kereste a kompromisszumok lehetőségeit vallási és politikai téren egyaránt.³² Már korábról is van jele ennek az integráló mentalitásnak, illusztrálja ezt többek között az a memoranduma, amelyet 1608-ban írt a Habsburg uralkodó számára, s amelyben a protestánsoknak politikai okokból megadható vallásszabadság mellett fejtette ki érveit, egyedülként a megkérdozett főpapok közül.³³

A posztridentinus ígihirdetésbe célszerűnek mutatkozott bevonni az antik műveltség minél több elemét, a „régí bölcsek” tekintélyével is támogatni és védelmezni az újrafogalmazott tanokat. Pázmány prédikációgyűjteménye számára az antik kultúra tanító példázatok, exemplumok tárházát jelentette, az onnan merített szentenciákat, proverbiumokat, narratív szövegegyeségeket saját értelmezői horizontja szerint alakította, szelektálta. Alkalmazott műveltséggé vált tehát az ő tollán az antikvítás, ez megfelelt az európai posztridentinus hitszónoki gyakorlatnak. Ő azonban az átlagosnál is jóval nagyobb mennyiségben, szélesebb körű olvasottsággal és ebből következően anyanyelvének rendkívüli gazdagításával tudta ezt megvalósítani. Beszédeinek struktúrája minden esetben feszes és arányos maradt, az elő-

³² HARGITTAY Emil, *Opposition, gegenseitige Anregung und Integration im Wirken von Péter Pázmány = Zentraleuropa: Ein hybrider Kommunikationsraum*, ed. Helga MITTERBAUER, András F. BALOGH, Wien, Praesens Verlag, 2006, 49–61; Uó., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009 (Historia Litteraria, 25), 161–171.

³³ *Pázmány Péter Összegyűjtött Levelei*, I, kiad. HANUY Ferenc, Bp., 1910, 26–29; BITSKEY István, *Der ungarische Jesuit Péter Pázmány über die Religionsfreiheit der Calvinisten und Lutheraner = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ed. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorf, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155), 453–472.

adott rövid történetek és idézetek nem bontották meg a retorikai kereteket, a *propozíció* minden esetben világosan kijelölte a tárgyalandó témákat. Pázmány a nyelv lehetőségeiről tudatosan, elméleti felkészültséggel nyilatkozott, ezért méltán kapta a „magyar barokk próza atyja” és a „magyar bíboros Cicero” megtisztelő címet. Életműve a Concilium Tridentinum szellemiségéhez kapcsolódott, ennek alapján és keretei között vált a magyar nyelv és irodalom klasszikusává, valamint a megújuló katolicizmus és a barokk kultúra karizmatikus egyéniségévé a 17. századi Magyarországon.